

Հ. Ս. ԲԱԴԱԼՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐԻ ՏՈՄԱՐԻ ՇՈՒՐՁԸ

Հայոց հին տոմարը 6—12-րդ դարերը ընկած ժամանակաշրջանում ունեցել է զարգացման երկու հիմնական էտապ: Առաջին շրջանը համապատասխանում է 6—7-րդ դարերին, երբ Անանիա Շիրակացուն հաջողվեց կարգավորել տոմարական հաշվումներում առաջացած խառնաշփոթությունը: Այդ շրջանում ընդունվեց և հաստատվեց հայոց Մեծ թվականը, որ սկզբնավորվել է 552 թվականի հուլիսի 11-ին, ընդունվեց Էսա Աղեքսանդրացու հայտնաբերած 532-ամյա օրինաչափությունը: Այդ օրինաչափությունը հանդիսանում է ըստ հին տոմարի Զատիկի, տոների, Լուսնի փուլերի և շաբաթվա օրերի նույնությամբ կրկնվելու պարբերաշրջանների արտադրյալը ($19 \times 28 = 532$): Հայոց շաբաթական տոմարի ամիս և ամսաթվերը գուգակցվեց այլ ազգերի տոմարների հետ: Շիրակացին Էսա Աղեքսանդրացու 532-ամյա պարբերաշրջանը կիրառեց նաև հայոց շաբաթական տոմարում գուգակցված հուլյան տոմարի հետ: Հարկ է նշել, որ նախքան Շիրակացին հայերը օգտագործել են Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած 200-ամյա տոմարը, որը կիրառվել է 352 թվականից մինչև 552 թվականի վերջը:

Այնուհետև, Անանիա Շիրակացուց շուրջ մի քանի դար հետո հայոց տոմարում նշանակալից բարեփոխումներ տեղի չեն ունեցել:

Հայոց տոմարի պատմության զարգացման երկրորդ էտապը սկսվել է հայ անվանի պատմիչ, տոմարագետ, փիլիսոփա և քանաստեղծ Հովհաննես Իմաստասերի (Հովհաննես Սարկավագ) կատարած նշանակալից ուսումնասիրություններով: Նա ապրել է XI դարի վերջում և XII դարի սկզբում: Հովհաննես Իմաստասերը հանդիսացել է իր ժամանակի լավագույն տոմարագետներից, նա, բացի հայոց տոմարից, հրաշալի իմացել է նաև շատ ազգերի տոմարները. այդ երևում է մեզ հասած նրա տոմարական աշխատանքներից:

Հովհաննես Իմաստասերի տոմարագիտական աշխատությունների¹ մեզ հասած պատարիկներից առանձնապես աչքի են ընկնում նրա «Պատճեն տոմարի», «Մեկնություն տոմարիս հայկազնեայ», «Խառնախորանը», «ԸԼԲ (532) աղյուսակները» և բազմաթիվ այլ աշխատություններ:

Հայոց հին տոմարի պատմության էջերում նշանակալից տեղ ունեւ Հովհաննես Իմաստասերի հայոց տոմարը շաբաթականից անշաբդ դարձնելու բարեփոխությունը. Ամանորը՝ Նավասարդի 1-ը փետրվարի 28-ից (շաբաթական տոմարով), անշաբդ տոմարի բարեփոխության ժամանակ օգոստոսի 11-ը տեղափոխվելը և այլն:

Հովհաննես Սարկավագի վերը նշված ուսումնասիրությունները հանդիսանում են հայոց տոմարի պատմության զարգացման գոհարները:

Այստեղ հարկ է հիշատակել Կիրակոս Գանձակեցու երկտողը՝ նվիրված Հովհաննես Իմաստասերի անշաբդ տոմար ստեղծելու նշանակությանը. «Չբազմաց փափագելին և ոչ ձեռնհաս, չհաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց հայոց փոխանակ շաբաթականին և անհաստատնոյն և, արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ հայոց վասն զի հոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ...»²:

Այնուհետև, Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը մեծ հիացմունքով է խոսում Հովհաննես Իմաստասերի մասին, որպես իր ժամանակի բազմակողմանիորեն զարգացած գիտակի. «Սորա բանի ամենայն իմաստասիրական ոճով է, որպէս Գրիգորի աստուածաբանի, և ոչ գեղջուկ»²: Հովհաննես Իմաստասերն իր ժամանակին եղել է քնական գիտությունների մեծ գիտակ:

Հետաքրքրական է նշել նաև Ղ. Ալիշանի գնահատականը Հովհաննես Իմաստասերի մասին. «Հովհան Իմաստասերին անունն ալ, մականունն ալ, գրիչն ալ ժառանգեց Սարկավագ (Հովհաննես Իմաստասեր—Հ. Բ.) և ամեն պատմիչ և հիշատակողը չեն կրնար

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 62:

² Անդ, էջ 63:

անունը տալ՝ առանց կոչելու Սուրբ, Իմաստասեր կամ Մեծ Իմաստասեր, Աստվածային իմաստասեր, Գերունակ վարդապետ, Մեծ սուփեատես և այլն...»³:

Այստեղ տեղին է նշել, որ պրոֆեսոր Ա. Արքա-համյանի «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը» աշխատությունը շնորհակալ գործ է, որ նա երկար տարիների քրտնաջան աշխատանքով հնամաշ ձեռագրերից ի մի հավաքելով լույս աշխարհ է հանել «Իմաստասերի» ինչպես տոմարագիտական, այնպես էլ մյուս աշխատությունները:

Է զգացվել: Այդ ժամանակ հայոց տոմարի կարգավորման հարցերով հանգամանորեն զբաղվել է անվանի գիտնական, լավագույն տոմարագետ Հովհաննես Իմաստասերը: Նրան հաջողվել է հայոց տոմարի մեջ կատարել արմատական բարեփոխություն. Ըստ շարժական տոմարի փոխարեն կազմում է անշարժ տոմար, այսինքն առաջին անգամ հայոց տոմարում ընդունում է նահանջ տարվա գործածությունը: Հայոց շարժական տոմարը անշարժ դարձնելու բարեփոխությունը Հովհաննես Մարկավազի կողմից հա-

The image shows a handwritten manuscript page, likely a calendar or a table of dates. The left side features a grid with columns for months and days, containing handwritten numbers and symbols. The right side is filled with dense handwritten text in Armenian script, organized into several paragraphs. The handwriting is cursive and typical of historical documents. There are some marginal notes and a small diagram or symbol in the center of the page.

Նկար 1

Մեր նպատակն է սույն հոդվածում համառոտակի լուսարանել Հովհաննես Իմաստասերի շարժական տոմարից անշարժին անցնելու բարեփոխությունը, ինչպես և վերը նշած մյուս տոմարական հարցերը և նրանց նշանակությունը տոմարագիտության ու ժամանակագրության մեջ:

Հայոց տոմարի Մեծ թվականը սկսելու բարեփոխությունից և Անանիա Ծիրակացու կազմած 532-ամյա էազան պարբերաշրջանի տոմարից հետո, XI դարի երկրորդ կեսում հայոց տոմարի մեջ արմատական բարեփոխություն կատարելու անհրաժեշտություն

Նկար 2

վանաբար կատարվել է այն ժամանակ, երբ վերջացել է Անանիա Ծիրակացու 532-ամյա շրջանի համար կազմած օրացույցը: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Հովհաննես Իմաստասերը հայոց տոմարի վերաբերյալ կատարել է այնպիսի բարեփոխություն, ինչպիսին ցանկանում էր կատարել VII դարում Անաստաս կաթողիկոսը Անանիա Ծիրակացու միջոցով: Մինչ այդ բարեփոխությունը հայոց օրացույցային տարվա տևողությունը ընդունված էր 365 օր, որը հոռմեական և այլ անշարժ օրացույցների համեմատությամբ յուրաքանչյուր 4 տարին մեկ անգամ մեկ օրով առաջ էր ընկնում, այսինքն Հայոց տոմարը նահանջ տարի չունեի, ինչպիսին ունեին Հուլյան տոմարը և այլ ազգերի օրացույցներ:

³ Ղ. Ալիշան, Հուշիկը հայրենյաց հայոց, հատոր Բ, Վեներտիկ, 1870, էջ 235:

ների կրկնակը և կիսակը, յոթներկյակը, տարվա եղանակների ժամանակը, Ջատկի, Բարեկենդանի, Վարդավառի և այլ բազմաթիվ տոմարական հարցեր: Սարկավագի «Պատենն տոմարի» աշխատությունը իր բովանդակությամբ և հարցերի ձևակերպման ու պարզաբանման տեսակետից հանդիսանում է տոմարական կանոնների համառոտ համընթացարարան, որը արժանի է առանձին ուսումնասիրության: Կասկածից վեր է, որ Հովհաննես Իմաստասերը իր «Պատենն տոմարի» ընդհանրացրած աշխատությունը գրելիս օգտագործել է Անդրեաս Բյուզանդացու, ինչպես և Անանիա Շիրակացու տոմարագիտական աշխատությունները:

Պետք է նշել նաև այն, որ չնայած Իմաստասերի անշարժ տոմարին անցնելը սկզբնավորվել է 1085 թվականի օգոստոսի 11-ին, սակայն 13—14-րդ դարերի հայ մատենագիրների ձեռագրերում պատահում են անշարժ և շարժական տոմարների զուգանիտ գործածությունները, իսկ որոշ աշխատություններում պատահում են նաև ավելի ուշ ժամանակներում:

Յուրաքանչյուր չորս տարին մեկ անգամ հաշվում էին նահանջ:

Իմաստասերի բարեփոխությամբ հայոց տոմարը շատ էր նմանվել Հուլյան տոմարին, որովհետև օրացուցային միջին տարին ընդունվում էր հավասար $365\frac{1}{4}$ օրվա, ինչպես Հուլյան տոմարում:

Սարկավագի բարեփոխությունից հետո, հայոց անշարժ տոմարի և հոռմեական օրացույցի ամիսների միջև զուգակցությունն ունենալու համար կազմված է համեմատական մշտական աղյուսակ, որի միջոցով հեշտությամբ կարելի է հայոց տոմարի ամսաթվերը արտահայտել հոռմեական ամսաթվերով և ընդհակառակը: Այս զուգակցությունը առանձնապես մեծ նշանակություն է ունեցել հոռմեական օրացույցով որոշած քրիստոնեական եկեղեցական տոների, ինչպես և որևէ նշանավոր իրադարձության ժամանակը հայոց տոմարով և ընդհակառակը, արտահայտելու համար: Դրա համար պետք է օգտագործել ստորև բերված հայոց և հոռմեական ամսաթվերի համեմատական աղյուսակը: Այդ աղյուսակի վերևի մասում գրված են հայոց և հոռմեական ամիսները, յուրաքանչյուր պլունակի ձախ կողմում գրված են հայոց տոմարի ամսաթվերը 1—30, իսկ աջ կողմում հոռմեական համապատասխան ամսաթվերը գրված են երկու շարքով՝ մեկը հասարակ—«հ», իսկ մյուսը նահանջ—«ն» տարիների համար:

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց օրացույցի զարգացման պատմությունը չափազանց հարուստ ու ընդարձակ է, դա նշանակում է, որ հայերը հնագույն շրջանից սկսած ուշադրություն են դարձրել տոմարագիտության զարգացման գործին:

Քանի որ որոշ հայ մատենագիրներ օգտագործել են «Հայոց փոքր» թվականը (Սարկավագադիր թվականը), ապա անհրաժեշտ է իմանալ, թե «Հայոց փոքր» և հոռմեական թվականներով արձանագրված ժամանակագրությունները ինչպես արտահայտել մեկը մյուսով փոխադարձաբար: Դրա համար պետք է հաշվի առնել, որ Հայոց փոքր թվականով առաջին

Նկար 4

տարվա սկիզբը՝ Նավասարդի 1-ը, համապատասխանել է հոռմեական 1085 թվականի օգոստոսի 11-ին: Այլ կերպ ասած՝ փոքր թվականի առաջին տարվան համապատասխանել է 1085 թվականի երկրորդ կեսը (օգոստոսի 11-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը) և 1086 թվականի առաջին կեսը (հունվարի 1-ից մինչև օգոստոսի 10-ը ներառյալ):

Հայոց փոքր թվականով արձանագրված իրադարձությունների ժամանակագրությունը հոռմեական տոմարով արտահայտելու և ընդհակառակը կատարելու համար պետք է վարվել հետևյալ կերպ. եթե Հայոց փոքր թվականով տվյալ իրադարձությունը տեղի է ունեցել Նավասարդի 1-ից առաջ, այսինքն հունվարի 1-ից մինչև օգոստոսի 11-ը ընկած ժամանակամիջոցում, ապա պետք է երկու տոմարների թվականների տարբերությունը վերցնել 1085 տարի, իսկ Նավասարդի 1-ից հետո (այսինքն օգոստոսի 11-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը ընկած ժամանակամիջոցում) տեղի ունեցած դեպքերում՝ 1084 տարի:

«Հայոց փոքր» թվականը հոռմեականով արտահայտելու համար հիշյալ համապատասխան տարբերությունը պետք է ավելացնել «Հայոց փոքր» թվականին, իսկ ընդհակառակը կատարելու դեպքում տարբերությունը հանել հոռմեական թվականից ու ստանալ «Հայոց փոքր» թվականը: Հոռմեական և «Հայոց փոքր» թվականի տոմարներով ամիսները և ամսաթվերը փոխադարձաբար մեկը մյուսով արտահայտելու համար պետք է օգտագործել № 1 աղյուսակը:

երկրորդ էջում համապատասխան ամիսները և նշանավոր կրոնական անշարժ տոները (նկ. 1 և 2, բերված է «Խառնախորանից» երկու էջ, ձեռ. № 2068):

Հովհաննես Իմաստասերի կազմած «Խառնախորանն» առաջին հայացքից շատ բարդ տպավորություն է թողնում, սակայն, երբ մոտիկից ծանոթանում ենք նրա օգտագործման մեթոդին, դառնում է միանգամայն պարզ ու մատչելի: Այդ աղյուսակների սիշոցով վերը նշված ժողովուրդներից որևէ մեկի ցանկացած ամիս և ամսաթիվը միանգամից արտահայտվում է մնացած 14 ժողովուրդների համապատասխան ամիս և ամսաթվերով, էականն այն է, որ սույն զուգակցությունը մշտական է:

Հովհաննես Իմաստասերի «Խառնախորանը» պահպանվել է մի շարք ձեռագրերում, որոնցից ավելի կատարյալն ու ամբողջականը գտնվում է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2068 ձեռագրում, որը զբղված է 15-րդ դարում: Այս ձեռագրում բերված «Խառնախորանը» հրատարակել է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը (այլ հրատարակություն մեզ հայտնի չէ): Սույն հոդվածը գրելիս հիմնվել ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2068 ձեռագրի, ինչպես և պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի հրատարակած աղյուսակի վրա:

Հովհաննես Իմաստասերի «Խառնախորան» աղյուսակում 15 ժողովուրդների օրացույցները դասակարգված են հինգ խմբի: Այն օրացույցները, որոնց ամիսները սկսած տարվա առաջին ամսից համապատասխանում են իրար կամ համընկնում են, նաև տարեմուտները կազմում են մի առանձին խումբ: Այլ կերպ ասած յուրաքանչյուր խմբի մեջ եղած ազգերի օրացույցների տարեմուտներն ու ամսամուտները համընկնում են: Դրանից ելնելով 15 ազգերի օրացույցները Սարկավագի «Խառնախորան» աղյուսակում դասակարգված են հինգ տարբեր սխեմաներում ունեցող խմբի:

Առաջին խումբը հանդիսանում է հոռմեական օրացույցային սխեման, որի մեջ մտնում են հունական և ասորական օրացույցները (նկ. 3):

Երկրորդ խումբը կազմում է եբրայական օրացույցը, որի մեջ մտնում են արաբական և մակեդոնական օրացույցները (նկ. 4):

Երրորդ խումբը հանդիսանում է եգիպտական օրացույցը, որի մեջ մտնում են եթովպական, արեմական, բյուրանիական, կապադովկիական, վրացական և ադվանական (Վովկասի ալբաններ) ժողովուրդների օրացույցները (նկ. 5):

Չորրորդ խմբի մեջ մտնում է միայն հայոց տոմարը, իսկ հինգերորդ խմբի մեջ՝ միայն պարսկական օրացույցը (տես նկ. 4):

Վերոհիշյալ խմբերի մեջ մտնող օրացույցների ամիսների անունները ըստ հերթական կարգի (սկսած տարվա առաջին ամսից) բերված են ստորև:

Համաձայն Սարկավագի «Խառնախորան» աղյուսակում բերված տվյալների, առաջին խմբի մեջ մտնող օրացույցներում նոր տարին հոռմեական օրացույցով համապատասխանում է հունվարի 1-ին: Երկրորդ խմբի մեջ մտնող օրացույցների նոր տարին համապատասխանում է մարտի 22-ին (եբրայական արաբական օրացույցով համապատասխանում է Նիսան ամսի 1-ին, իսկ մակեդոնացոց օրացույցով գերդիմիոն ամսի 1-ին): Երրորդ խմբի յոթ ազգերի նոր տարին համապատասխանում է օգոստոսի 29-ին, որը իր հերթին՝ եգիպտական թոթ, եթովպական մաքարամ, արեմական մենիքիոն, բյուրանիական դեսա, կապադովկիական արտանա, վրաց ախալծիդի և ադվանական նավասարդոն ամիսների 1-ին: «Խառնախորան» աղյուսակի համաձայն պարսկական օրացույցի նոր տարին՝ փարվատին՝ տարվա առաջին ամսվա 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 5-ին, իսկ «հայոց անշարժ տոմարով» նոր տարին՝ Նավասարդի 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 11-ին:

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց հին տոմարի և պարսկական հին օրացույցի նոր տարին իրարից շեղված են եղել ընդամենը վեց օրով: Սույն աղյուսակում հաշվի են առնված նաև ավելյաց ամսի օրերի զուգակցությունը, ինչպես և նախանշ տարիների մեկ լրացուցիչ օրվա հաշվելու տեղն ըստ առանձին օրացույցների:

Հովհաննես Իմաստասերի «Խառնախորանի» կազմելը ունի մոտավորապես 850 տարվա պատմություն, սակայն դեռ չի կորցրել իր նշանակությունը:

